

Луцька брама в Острозі

Луцька брама, споруджена у XVI ст., є складовою частиною міських фортифікацій, що оточували історичне місто. До в'їздових башт-брам подібного типу належать Татарська брама Острога та Луцька брама Дубна. Розташована на природному підвищенні, увінчана пишним аттиком, башта відіграє, як і колись, активну роль у панорамі Острога. Однак, обидві збережені міські брами вирвані з перстня фортифікацій, сховані в пізній забудові, збіднюють сприйняття Острога, як потужного адміністративного і культурного центру. За останні піввіку місто втратило значну частину історико-культурного ресурсу та мальовничості. Знищена остання на Волині мечеть, татарське кладовище, готична ратуша. На місці ринку, де готичні підвали сягали до 8 м від поверхні, зросли типові дизгармонійні, неспівмірні історичному місту будинки.

Метою цієї роботи є показати важливість проведення цілеспрямованих досліджень фортифікацій, що має значно підняти туристичну привабливість міста.

Острог ще на ранніх етапах свого розвитку був захищений мурами, ровами та валами, а пригородок був оточений дерев'яним парканом. У 1603 р. в Острозі налічувалось п'ять передмість: Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, „Губина Воля” за мостом Плескачовим [1], з розвитком яких розвивались і фортифікації, що спирались на потужні укріплення замку. Міські стіни зводились переважно на бермі рову, палісади – на валах, елементом сполучення був підйомний міст та в'їзна брама з надбрамною баштою [2]. З півночі місто прикривала лінія валів з баціонами XVIII ст. [3] (Рис.2).

Пропозиція до реставрації Луцької брами розроблена на матеріалах досліджень, виконаних у 1980 році Костем Присяжним за участю Богдани Урбанович (Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня інституту “Укрпроектреставрація”). Перед тим ґрунтовні дослідження (за винятком шурфів) були виконані на початку 1960-х років О.М. Годованюк. За її проектом були реставровані дахи і аттик, для потреб використання виконано залізобетонні монолітні перекриття та залізні осклені ворота. Тоді ж башту було вкрито цементним тиньком. Зі слів О.М. Годованюк, як їй оповів виконроб, при бетонуванні опор перекриття бетон заповнював порожнину, очевидно, забутий напівзавалений

нижній ярус. Нижче рівня землі показався отвір бійниці, що прострілювала рів (так, як в Луцькій брамі Дубна).

Виконані вибіркові дослідження, незважаючи на неповноту, вияснили важливі деталі, необхідні для часткової реставрації Луцької брами, насамперед, вид і розміри підйомного мосту, опори нерухомого мосту, глибину рову, виходу з башти на оборонний ганок.

На східній стіні два ряди гнізд вказують про існування оборонного ганку. Існуюче вікно перероблене з виходу на ганок з пониженням і перекладкою перемички. Односторонні сліди двох періодів від гаків в дерев'яних корках на відкосі, а посередині протилежного відкосу сліди кріплення гаку свідчать про однопільні двері для виходу на бойовий ганок з відчиненням досередини, шириною прорізу – небувала річ – близько 140 см. Не меншою має бути ширина ганку. Східна стіна башти продовжувалась з півдня та півночі міським муром, до половини висоти мурованим одночасно з баштою, як це видно у відкритих зондажах. У верхній частині муру сліди перев'язки відсутні. Вкриття поверхні дуже міцною корою цементу знищило всі можливі сліди попередніх наблілів, які б виявили негативні відбитки муру з парпетом. Не виявлена і заштрабка в місті примикання дашку.

Будова верхньої частини муру, вірогідно, була перервана сезонним швом, або відкладенням надбудови на кілька років. Постійною загрозою місту були татарські напади. Тактика кінних загонів не була розрахована на тривалу облогу, вони не мали штурмової техніки. Високий мур у Львові так само з висоти біля 5 м (де простежується виразний подвійний шов) не був перев'язаний з наріжною Шевською вежею. Але однотипна Татарська брама, зв'язана з муром колодами субструкцій, має залишки перев'язки парпету. (Обміри ЛКАРМ “Укрпроектреставрації”).

Фундаменти міського муру, правдоподібно, збережені; лише перед тротуаром, з півдня вони розібрані при спорудженні котловану готелю, варварськи посадженому на мур Львівським “Діпромїстом”. Тодішній директор музею Р.Ф. Руй зуміла досягти, здавалося б, неможливого: спинити розпочату будову і відсунути готель на 8 метрів.

Заглиблене, обрамоване кам'яними рустами дзеркало навколо напільної арки воріт, вказувало, що мав існувати підйомний міст. Зондаж в куті дзеркала виявив викладений з цегли круглий ключ з протертими трасами від ланцюгів з певною подібністю до в'їздової брами Ужгородського замку.

Шурф №1. Шурф з метою виявлення опори підйомного мосту було закладено на відстані 4,85 м від північного відкосу в'їзду в браму, що відповідає висоті дзеркала. (Див. схему розташування шурфів, рис. 4.)

На ~30 см від поверхні залягає шар піску, під ним на 30 см – шар будівельного сміття з битою цеглою, черепками, вугіллям. Враховуючи розчистку завалів при реставрації, вугілля лежало на 0,8-1,0 м від поверхні, як помітно і в інших викопках для комунікацій на всій історичній території Острога. Ймовірно, це сліди підпалу міста в 1811 р. командою московських паліїв: ”Французький дипломат (Е.П.Біньйон) повідомляв про цілу серію. пожеж, які мали місце у Києві, Бердичеві, Житомирі, Тульчині, Володимирі, Острозі, Дубно й ін... схоплені на місці злочину палії виявились недбало переодягненими у цивільне солдатами” [4] [1, с. 118, 120, 121]. До дна сухого рову на глибину 2,40 м від поверхні йде одночасова засипка суміші суглинку з чорноземом. В межах шурфа на ~ 0,5м від дна рову зотліле дерево в напрямку північного відкосу брами. (Див. Схему розташування шурфів, рис. 4.) Дно рову вкрито побутовим сміттям з черепками посуду та кахлів XVIII ст. На ясній суглинку дна рову чітко видно круглий слід палі D= ~27см. (Рис.3). Гніздо по зотлілій або витягненій палі заповнилося чорноземом засипки. Грунт в гнізді ідентичний ґрунту засипки рову. Серед сміття, що рівномірним шаром відклалось у рові, що є свідченням наявності дна рову на ~XVIII ст., майже над слідом палі знайдено уламок неполив’яної кахлі розміром 19,5см X 18,5см з румпою 10,5см, яка була передана до фондів Острозького краєзнавчого музею – КН 1955 інв. № 528. Кахля з рослинним орнаментом ідентична кахлі Новомалинського замку, що її Ю. Лашук датує XVI ст. [5] Паля була крайньою північною в опорі, від якої йшов постійний міст через рів.

Шурф № 2. Шурф закладено при північній відкосі брами з метою виявлення опори підйомного мосту. Під цементовою відмосткою на 0,15 м залягає шар будівельного сміття з битою цеглою. Нижче лежить чорнозем, перемішаний з вугіллям і битою цеглою. На глибині 0,5 м при фундаменті з нахилом до поля – 10-см глиняний замок з суглинку з домішками вугілля та черепків. До глибини 70-75 см – чорнозем з домішками вугілля. На цьому рівні прошарок чорнозему з будівельною цеглою – ремонтний шар від обкладки цеглою власне до цього рівня зруйнованої стіни. Нижче цегли, до уступу, кам’яне мурування на висоту 30 см руйноване і ремонтване каменями. Вірогідно, на уступ фундаменту спиралась кам’яна консоль з опорним шарниром підйомного мосту. Вивал консолі і спричинив руйнування стіни. На глибині ~1,20 м стіна утворює уступ на 30 см, де збережене нерегулярне пісковикове мурування зі затертими швами. До рівня уступа в чорноземі та суглинку присутнє вугілля. Уступ фундаменту відповідає, вірогідно, денному рівню 1811 року, коли було спалене місто, а рів перед тим засипано. Чиста

поверхня стіни свідчить, що мурували її відкрито, в котловані, засипаному пізніше до рівня дна рову.

Загальне поняття про місто та його фортифікації гість міста отримує, оглядаючи макет в Острозьким музеї. Архівні документи дають уривчасті поняття про фортифікації міста. За інвентарем 1620 р. укріплене місто сполучалося із замком, резиденцією князів Острозьких, через укріплений пригородок. Шлях із замку починався через надбрамну башту на дерев'яний міст до Пригородка.

„Брама в якій ворота на завісах з зацібною, над брамою башта дахом гонтовим побита... На тій башті годинник залізний зі всякими інструментами і дзвоном. Од тієї брами в гору від описаної двори шляхетські, по ліву руку, по дорогу, яка йде через середину пригородка повз костел католицький”, (перелік десяти дворів). Далі згадуються стайні, академія школи і друкарня, і інші будови.

„Друга брама над греблею до млинів, там же третя мурована до ставу під баштою мурованою, четверта на Загородді з баштою дерев'яною... Мур весь аж до наріжної башти дубової в дві стіни аж до брами через яку виїжджають на Загороддя. Од тої брами знову паркан аж до башти наріжної над містом без верху не накритий...” [6].

За інвентарем 1621 р. в пригородку „ Наперед замок до нього брама (в тексті Врона) з містом пригородок, друга з Загороддя, третя від млинів, фіртка до ставу. В тому пригородку по праву руку ідучи з міста ... костьол з плебанією, церкви дві, дворів шляхетських десять із монастирським... біля того монастирського дворку, двір великий княжий... [7].

За інвентарем 1609 р. „...від міста і пригородка фоса суха... Є і пригородок одрізаний від міста, обставлений палісадом... там же зараз Фарний костел...” [8].

Цілісне уявлення про місто слід ув'язувати з важливими вузлами оборони – брамами. Брама історичного міста несла функції не лише утилітарні – захисту, контролю в'їзду/виїзду, посилення оборони, але й символічне, пов'язане з певними звичаями та ритуалами. На Золотих воротах Києва була церква; з брам урочисто проводили військо на битву і зустрічали тріумфом повернення переможців, ключі від брами ніби приносили в жертву, коли здавали місто на милість сильнішого ворога, вручались в церемонії парадної зустрічі високим особам. Реставрація міських брам має велике історико-культурне і патріотично-виховне значення.

З 8-ми брам більшість нелокалізована, що і вимагає попередніх археологічних пошуків, (геофізичних, біостезійних). Крім наявних Луцької і Татарської брам, нами визначено місце брами між пригородком та містом, там, де стежка від пам'ятника Шевченка спускається до дороги. Можна

бачити браму на рисунку Н. Орди (Рис. 1). Місце розташування брами визначене з реальної точки стояння художника з-за ставу. Башта мурована, восьмибічна, триярусна, увінчана зубчатим аттиком на машикулях. Ці особливості відрізняють башту від Луцької брами, за яку її приймали інші дослідники. На місці, де знаходилась брама, спостерігалися уламки каменя та цегли-пальчатки товщиною 8-7,5 см (XVI-XVII ст.).

Трасування оборонної лінії (мурів та башт) міста пропонується різногабаритним мощенням у місцях проїжджої частини і пішохідної зони, в інших – підняти фрагментарне мурування до 0,45 м. Детальна реставрація (відтворення) в'їздних брам, що сполучали місто із замком та передмістями, була би бажаною, але навряд чи можливою через відсутність достовірних матеріалів. Слід обмежитись трасуванням та (при виявленні) експонуванням збережених підземних частин.

Детальніше розглядаємо часткову реставрацію Луцької брами (Рис. 1), яка полягає у відтворенні фрагменту муру (на відмітці від 7,2 м з галереєю на відмітці 5,6 м від нульової відмітки) із знесенням забудови, що примикає до зони реставрації. Такі дії дозволять відновити рів глибиною 2,40 м [9] та шириною, припускаємо, 12 м. Для реставрації підйомного мосту слід відтворити кам'яні опорні консолі з гніздами-підшипниками аналогічно збереженим в Межиріччі Острозьким (дослідження Л. Дмитрович, 1980 р., ЛКАРМ “Укрпроектреставрації”). Дерев'яний міст з підйомною частиною можна реконструювати за матеріалами досліджень (з механізмом за аналогами та літературними джерелами). Слід зауважити, що в Україні при великій кількості замків реконструйовано лише один підйомний міст в П'ятничанах, і той з відступами від проекту (міст Київських Золотих воріт не має обґрунтування).

Згадані в описах „палісади” пропонується відтворювати лінією бетонних оцупків діаметром 25 см. на висоті від рівня землі на 0,45 м., при можливості, на підсипаних умовно валах.

Відродження славетної Острозької Академії поживило культурне життя старовинного міста. Широкі міжнародні зв'язки Академії притягають до Острога все більше відвідувачів. Підвищення туристичної привабливості обіцяє місту і економічну користь.

Література

1. Годованюк О.М. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. – Т. 1. – Львів, 1995. – С. 42
2. Виоле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. – М., 2007. – С. 62
3. Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой). – М., 1989. – С. 74.

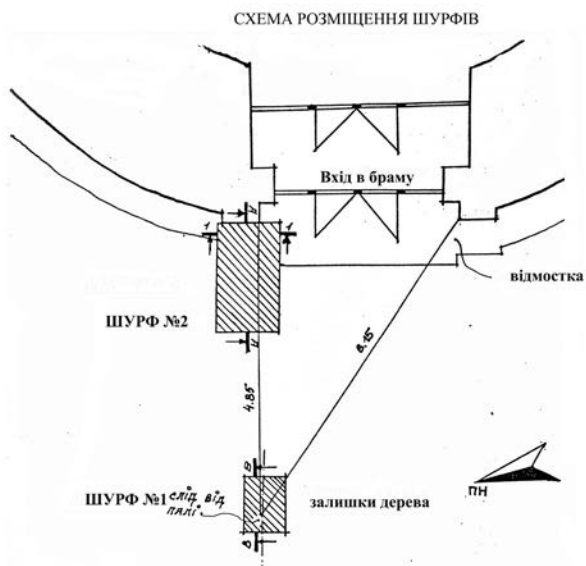
Луцька брама в Острозі

---

4. В. Ададуров, "Наполеоніда" на сході Європи. – Львів, 2007. – С. 118,120, 121.
5. Історія українського мистецтва. Т. 2. – К., 1967. – С. 399.
6. Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. // Острозька давнина. – Т. 1. – Львів, 1995. – С. 122.
7. Інвентарі дворів та замків Острожчини 1621 р. // Ibid. – С. 125.
8. Ревізії частини замку та міста Острога... 1690 р. // Ibid. – С. 144.
9. Львівська КАРМ Інституту "Укрпроектреставрація". Ч. 1. Т. 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Острог, пристосування під Музей книгодрукування. – Львів, 1980.

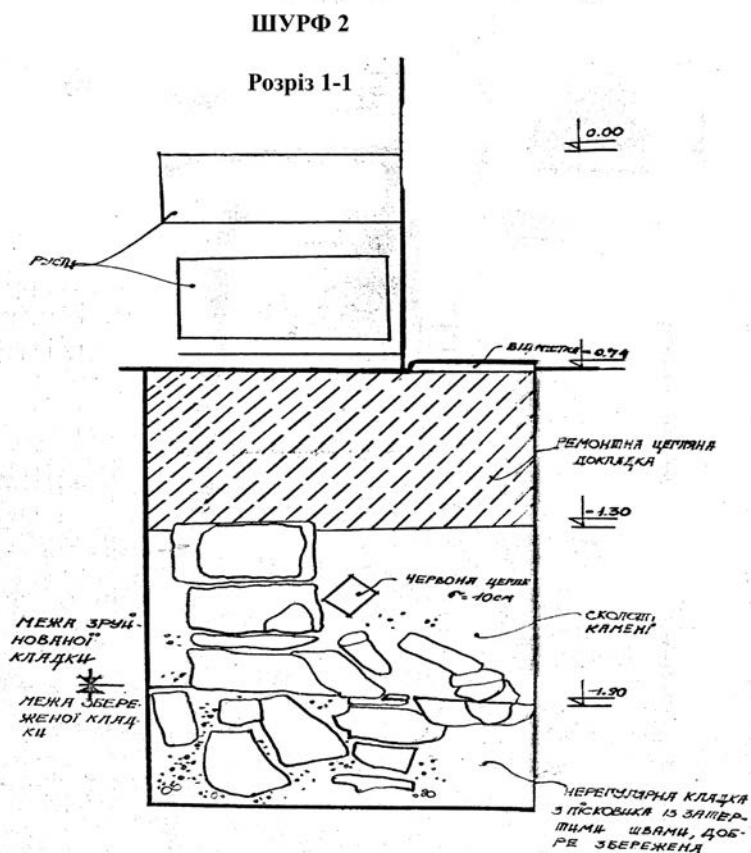

1. Ландшафтний план міста. Рычков П.А. Градостроительное искусство западной Украины. Рукопись диссертации на соискание ученой степени доктора архитектуры. Т. 2. Иллюстрации

2. Схема розташування шурфів №1 і №2. Львівська КАРМ Інституту "Укрпроектреставрація". Частина I. Т 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Острозі під музей книгодрукування. Львів, – 1980 р.

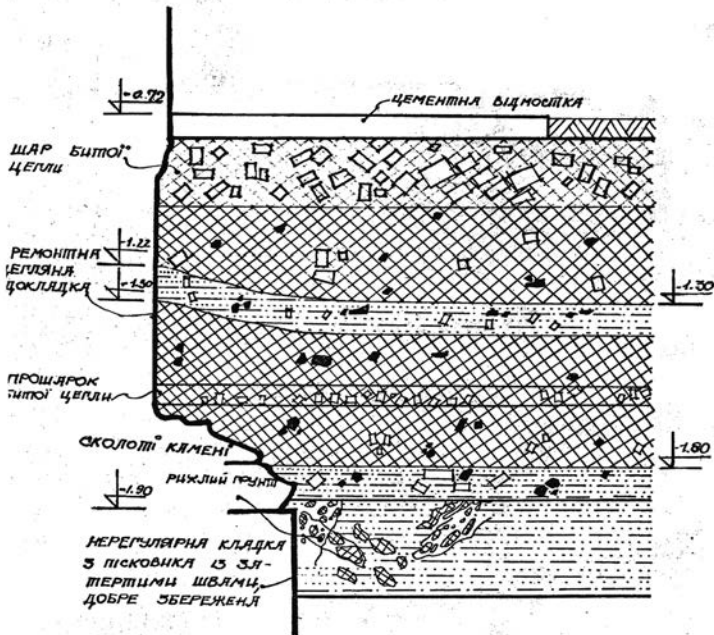

3. Фіксація шурфа № 2. Розріз 1-1. Львівська КАРМ Інституту "Укрпроектреставрація". Частина I. Т 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Острог, пристосування під музей книгодрукування. Львів, – 1980 р.

ШУРФ №2

Розріз А-А

4. Розріз шурфа № 2. Розріз А-А . Львівська КАРМ Інституту "Укрпроектреставрація". Частина I. Т 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Остроз, пристосування під музей книгодрукування. Львів, – 1980 р.

5. Фіксаці шурфа № 2 зі слідом палі. Львівська КАРМ Інституту "Укрпроектреставрація". Частина I. Т 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Острог, пристосування під музей книгодрукування. Львів, – 1980 р.